

Сині очі Маньки

Михась Ткач

Вони йшли поволі шляхом: Горпина, якій уже давно поминуло шість десятків, і Манька — корова червоної масті, з кучими рогами та білою лисиною на лобі. Обое старі і зморені. Йшли вже добру годину. На узбіччі від їхньої ходи осипався збитий полин і пах гірко-гірко. Холодний осінній вітер проймав їх до кісток, вибивав з очей сльози і вони текли, як березовий сік.

Корова дибуляла знесилено, петляла задніми ногами, біла одна об одну: цок-цок. Голова її звисала до землі, а очі тьмяно з-під лоба дивилися на шлях. Шерсть на животі в неї вилізла, на боках позбивалася у клоччя, і чорні бурульки торохтіли, як горох об стіну. Куди її веде господарка, з якою прожила майже чверть віку, Манька нічого не знала, не розуміла, але відчувала, що в цьому коїться щось лихе. Часом не хотіла йти, упиралася, напинала повід, аж горбилася — однак корилася.

І Горпина, зігнувшись і тримаючи на спині ліву руку (щоб легше було йти), дибуляла, як і її годувальниця, розгойдуючись, збивала ногами куряву з сухої трави та раз-по-раз оглядалась на Маньку. Вона розуміла, що корові важко долати цей шлях. Сходилася, зістарілася за стільки років. Але що зробиш? Відчувала, що і сама не та стала: і ноги не несуть, і руки не беруть. То, було, поле всеньке обходить, і город обробить — голодна до півночі топкалася, а втоми такої не відчувала. А це — болять всі кісточки. І душа поневіряється. Якесь досада, як хуртовина, крутить її, витіпує останні сили. "Ой-йо, подумать тільки, скільки всього поминуло. Скільки всього пережила з нею" — зітхала жінка і голова її хилилася ще нижче до землі. "Тепер їсти і пити є що — сидіти б, як у Бога за дверима, а воно не сидиться. Нема душі спочину — не буде до скону. Ой не буде, — дивилася з болем на шлях. — Туди якимось доплентаємося, — подумала за корову, — а як не продам? Знову вести назад?" Аж страшно стало. Уже наче пожаліла, що пустилася з нею у ці мандри.

І не повела б корову Маньку Горпина ніколи в ту далеку дорогу, якби не син її Володя. Все наполягав, коли приїжджав на вихідні з міста: "Збувайте, мамо, корову. Несила її вже тримати". Вона й сама відчувала, що нездужає коло неї ходити. "Легко сказати — збувайте. Це якби хто купив у селі. Вона ж хоч і старенька, а доїться гарно", — думала не раз. Хвалила її людям та набивалася. Син і об'яви писав, однак купці не знаходились. А це, як був у ту неділю, сказав: "Я, мамо, здам Маньку на базу. Стара уже — хто її купувати стане? А так — може, і я котлету з'їм..." Горпина аж відмінилася на обличчі, кинула рогача — саме біля печі поралася — та на сина: "А не застряне в горлі, сину, та котлета?" Так її обняла образа, такий жаль накотився на груди, що аж на вулицю вискочила. "Забулося вже... — горіло в неї в думках. — Вона ж нас тільки й на світі тримала"... Весь день тоді не могла заспокоїтись. "Де вже моя тоді совість? Щоб отаке учинити".

Придбала Горпина Маньку первачкою у війну, вже як лишилася без господаря.

Шкіра тоді в неї виблискувала, очі горіли, а вим'я пахло молодим молоком. Телятка з'являлися в неї щороку під різдв'яні морози, були з ясними очима, ніжні, з слабенькими ніжками — і тремтіли від холоду. Корова лизала їх старанно і в очах її світилася радість. Потім у хліві з'являлася Горпина, поїла Маньку теплою водою, клала їй оберемок пахкого сіна, а телятко брала на руки і примовляла до корови: "Не дивися так на мене, не сердься. Я зігрію його в хаті і поверну тобі". Манька розуміла і вірила Горпині. І коли жінка бережно несла його з хліва, то дивилася з теплом і любов'ю вслід і тихесенько озивалася: "Му-у". А потім ждала з нетерпінням — доглядалася в щілину, дослухалася стуку в сінях і завмирала від скрипу хатніх дверей. Горпина тим часом заносила в хату трохи соломи і лаштувала теляткові "постіль" на долівці. Було в неї своїх троє діток, які теж гупотіли та брикалися, як і телятко, в хаті. А ввечері Горпина потайки заносила до оселі дійничку, накриту рушничком, в якій пінилося тепле молоко. І пили його всі разом: і телятко, і Горпинині діти. І коли спиналося на ноги телятко і підростали хлопці — обом — і Горпині, і Маньці — було тепло на душі. Так і жили.

"А як важко давалася та крапля молока нам!" — прийшло в голову жінці. Оглянулася на Маньку.

Вона вела її і далі узбіччям, навмання, аби не збитися з дороги. Бо шляхом мчали машини, ревли роз'ятрено, торохтіли на вибоїнах. Від чого ранок тьмарився, повітря терпло, чаділо від газів та пилу: дихати було важко, аж залипало в горлі. Корова ремигала раз-по-раз, натягала повід — йти їй не хотілося.

— Іди вже, Манько, іди. Не лиха тобі хочу, — благально озивалась до неї Горпина. І чогось було так досадно, що аж сльози душили. Впам'ятку, як день у день ходила в поле, робила задарма, і свій город ніколи було обробити, а щонеділі по базарах та чужих селах літала. Як та ластівка, по соломинці носила до гнізда. Бо й діти босі, і корова голодна. І вночі не спала та думала, як її зиму протримати — так боялася без неї зостатися. Ходила до голови (скільки разів), умовляла його, щоб хоч соломи виписав. І коли привозила чорної, з снігом наполовину, то раділа. Різала її косою вночі (від мерзлої і руки дубіли) та напихала в мішки. Вранці гріла воду, яку підсолоджувала жменею макухи і поливала ту січку у ночвах. Від такого харчування корова молока давала стільки, що його ледве вистачало на поставку. А дітям та теляткові брала перегон.

Навесні, як не було вже й соломини в дворі (доживалася і до такого), і просити в голови не сміла, бо колгоспна худоба голодувала, то скубла стріху: хлів латами світив до осені. Зчорніла пріла солома для Маньки була надто нестерпна. Вона крутила сердито головою, чмихала, совала ту січку сюди-туди в ночвах, а їсти не наважувалася. Ото повикидає все геть з ночов, перепадеться, як тріска, і дивиться на Горпину так, що серце стискається. "Їж, Манько, їж. Не муч мене. Сінця хочеш, а де його взяти? Діти онде голодні, шматка хліба нема", — примовляла вона не раз до неї. І терпла від жалю. Вона б їй пучки надломила. Було від рота відірве, а їй пуд сіна купить. Як не важко доводилося, а тримала. "А щоб ми їли, як би жили без неї? А то зберу трохи сметани та

сиру — і на базар. Десять оцих кілометрів щонеділі — туди і назад. На податок було вторгую, на позику. Іншого разу залишиться копійчина, то й на ноги дітям щось куплю. Їм теж дісталося", — подумала за синів. — Скільки разів вночі ходили в поле за тією соломою. Виправлю, а сама до ранку не сплю — як на голках сидиш. Самі мучилися і корову мучили" — спало на думку. Від тих згадок серце защеміло ще дужче, стало жаль Маньку, що так свій вік прожила: і в холоді, і в голоді. Хлівець той ледь тримався, світився наскрізь. Хоч і мазала Горпина щороку стіни, та вдовині руки не ладні були впорядкувати його як слід. У щілини стареньких дверей свистів вітер, набивався взимку сніг — замітав геть усе стійло. І підіслати не було чого. Хлюпалася в мокречі та багнюці, часом аж тремтіла від холоду. Від того і живіт виліз, посинів, а на боках позасихали оті, як реп'яхи, бурульки. "Ніколи вона не наїдалася. Солома гнила — і тої не вдосталь" — заболіло Горпині.

Пройшла трохи, не підіймаючи голови, зітхнула: "Дісталось їй добре. — І вже вкотре подумалося: — Коли б не вона, то як би ми жили? А він — на базу... Як у нього язик повернувся? Невже він все забув, не в пам'ятає?" — досадувала. Синова байдужість мучила її найбільше. І не зважилася б вона вести її на базар — ніколи. Якби не налякав син, що здасть на базу. "Обіцявся ж сьогодні приїхати. Може, і вдома" — згадала.

Оглянулася — корова вибалушила очі і важко сопла.

—Му-у, — протягла сумовито: в очах гойднулося холодне осіннє небо. І в Горпини сіпнулося серце: "Вона все розуміє". Обізвалася:

— Важко тобі, Манько, розумію. А мені хіба легко? Не лиха я тобі хочу, а добра. Ось наділю доброму господарю, хоч справжнє життя пізнаєш.

Вона чомусь вірила, що продасть — все буде гаразд. "Сама якось доплентаюся додому" — подумала. І враз згадала, що вони уже раз отак з Манькою ішли цією дорогою.

Було це того повоєнного літа, як не отелилася вона. Спека тоді стояла, і в лузі вигоріла паша, то до самої осені корова ходила надголодь. Молока і дітям не було. Роздоювала щодень — вим'я ранами бралось, руки пухли. Та як не старалася, що не робила, а поставку молока того літа державі так і не виконала. І податок не змогла сплатити, бо нічого було нести на базар. То прийшли під осінь до неї уповноважені: один з району, а двоє своїх — Семен Магула та Петро Щатирко. В хаті і сісти не знаходилося де: долівка була завалена квасолею та іншим збіжжям. Луцити не мала коли, то поносила в хату, щоб хоч не мокла на дощі. І в хаті не прибрано: тарілки немиті — як діти їли, так і zostалися на столі — горшки на лавці порожні, а серед хати — чавунці. Зупинилися вони біля дверей: трам біля печі прогнувся, то Семен схилив голову, бо мав високу стать, глянув на дітей, що розглядали з цікавістю гостей, обізався:

— Заборгувалася ти, Горпино.

Той, що з району, розглядав хату якось зверхньо і байдуже. Далі всі троє посідали на ослін. Розмовляли довго, і так і сьак — силували, щоб вона знайшла гроші.

— Нема своїх, то позич, — наполягав Семен.

І за молоко домагалися, щоб дала обіцянку, що виносить до кінця року. Попідводилися, обступили її. Горпина, затиснута в кутку біля полиць, горіла наче у вогні. Руки ламала, не знала, як їй бути, губи тремтіли, а на порепані сухі долоні падали сльози:

— Ну де його взяти ті гроші? Що його продати? Діти забули яке те молоко.

Хвалилася своєю бідой, мала надію, що зважать на те.

Семен Могила намагався говорити лагідно, не підвищував голосу, умовляв, що він чоловік такий, як і всі — нема в нього зла на Горпину.

— Я на службі — з мене вимагають,— повторяв.

А представник з району, агент, як його називали, сердився, погрожував, а тоді:

— Судити будемо!

Те слово так вжало в саме серце Горпину, що вона метнулась від полиць до печі, де плакали діти. А з грудей вирвалося:

— Судіть! Що хочете зі мною робіть, мучителі. З коліна не виламаю. А хто годуватиме дітей? Я вже рук не можу підняти від тої роботи — ще з вас мало? Пийте кров, як молока нема!

Розійшлася так, що несила було самій стримати себе, вгамуватися. Вдачу таки круту мала. Та й наболіло за всі ці роки — стерпіти хіба можна? Навесні за позику розпинали, не знала в який бік кинутися, а тут — знову. Свої, сільрадівські, трохи принішкли — кривилися, поглядали з-під лоба — мовчали. А той, що з району, нахмутив брови та:

— Не кричи, не кричи. Ми не свою волю чинимо. Хто нам дасть право державні плани зривати. Країну треба зміцнювати, тітко.

Вона б ухопила рогача у ту хвилину, витурила б їх з хати, стільки в неї гніву було, та на подив собі стрималася, не посміла, бо все-таки, як-не-як, а представники влади. "Осудять, а що з дітками буде?" — подумала.

Обступили вони Горпину і силують, щоб шукала гроші. Домагаються так, що й піт рясний котиться з чола в неї. Вже й слова вимовить нездатна — серце з грудей як не вискочить.

— Де їх взяти, як нема? — красти не піду, — видушила.

У холодних очах агента заграли вогники. Він дістав зі шкіряної тужурки, яка була вся геть потерта, цигарки, запалив, не питаючи дозволу, а тоді розгорнув папку і тихо сказав Семену:

— Бачу нічого ми з неї не вижмемо. Будемо описувати. Онде скриня стоїть — щось знайдемо.

Горпина враз сторопіла — не знала як бути. Далі спохватилася, спаленіла вся і не своїм голосом гукнула:

— Не смійте!

Вмить кинулася до скрині, загородила дорогу. Стояла, розкинувши руки, наче пташка крила, і очі горіли, як дві жарини в запічку. Та важка руда Семенова рука грубо

відштовхнула її. Горпина позадкувала і вдарилася спиною об лежанку. І враз наче похлинулася гарячим борщем, знітилася і змовкла.

Рилися в скрині: Семен швиргав рушники на долівку, а той що з району — писав. Зазирали і на піч. Але там крім старого коцу і переляканих дітей нічого не побачили. Тоді зв'язали все збіжжя у вузол і подалися з хати.

— Душогуби, — видавила крізь сльози жінка. До вечора не могла вгамуватися, всю ніч голосила, а на ранок надумалася продати корову.

Підвелася ще до схід сонця, знайшла в комірчині повід, залигала Маньку і, ковтаючи сльози, вивела за ворота. І йшли вони тоді ось цим шляхом, що і сьогодні, молоді ще, але так важко з розпачем — годі й казати. "Як житиму, як роститиму дітей без тебе?" — здавалося от-от зупиниться серце від тої досади і думок. І таки не витримала: біля базарних воріт нараз спинила Горпина корову, постояла і, на диво всім, повела її назад до села...

З тим продаванням вона, справді, тоді погарячкувала, бо через кілька днів викликав її голова сільради і сказав, щоб забрала свої речі. І Семен відтоді пішов з тої роботи. Влаштувався у Сільпо, але й там не довго робив. Щось накоїв, то осудили. Оце недавно, як повернувся з тюрми, йшов, а Горпина воду несла через дорогу. Підійшов, спитав про дітей, підніс відро.

"Тепер такий добрий, хоч до болячки клади. А тоді душу виймав", — подумала Горпина. Ці та інші згадки (в голові вже терлося давнє повоєнне життя) пригнітили стару жінку, і втома ще більше лягла на плечі. Зігнула її ледь не до землі.

Спинилася Горпина на узбіччі, щоб відпочити, бо й Манька ухоркалася — далі несла було йти. Стояла, дивилася в поле і згадки, як перекотиполе, переносилися з кінця в кінець її довгого життя. "Ой перейшло, перебуло, — захитала головою. — Тепер уже нездужаю. Та й пасти де її? Змінилося все так! Кущі на околиці зникли, брід, де застрявала Манька по череву, висох. А луг, з пахкою, як чай, травною, переорали. Щодень гудуть там трактори, пахне солярою та перегаром. Пташки де й що поділися, вже не щебечуть, як раніше, на кущах калини та ліщини. "Що воно робиться на білому світі? До чого дійде?" — мучила себе думками Горпина.

Спам'яталася — пішла. Ступала кволо, стомлено. І Манька дибуляла услід неквапом, шулилася, підгинала зад. Бо осінній вітер бив її, як батогами, по сухих жилах, хвицькав зненацька і діймав до живого. Ноги її підсікались, плутались одна за одну, — з-під копит курів пісок.

Зовсім поруч замекало телятко, заторохкотіла підвода. Горпина підвела очі — підходили до містечка, колишнього районного центру. Попереду, де вже починалися будівлі, пішки йшли люди, їхали кіньми, машинами.

— Ступай, Манько, сміливіше, — озвалася Горпина до корови, натягла повід і повела її через широкі ворота.

Базар вирував: лементували люди, мукали корови, мекали маленькі телятка, одірвані від дому, гнулися і тремтіли від холоду на повідках. Хрюкали кабани на возах і машинах, пов'язані мотузками. А в мішках та ящиках поросята, кролі, кури і качки —

чого там тільки не було. Вереск, переполох, гамір людський, як хвиля, а між тим вигуки, і сміх. А то й сварка — торгуються!

Затяглося на повідку телятко — мале, ще й ріжки не випнулися, — душить повід під горло так, що й дихати нема чим. Хоче звільнитися — і так, і сяк. Відступиться назад і аж хропе, а господар байдужий, тупцює біля воза, наче й не бачить. Тоді вдарить зненацька кирзовим чоботом в живіт. Підскочить воно, поверне від болю розкіс білого яблука — і замре. В Горпини наче всередині щось обірветься: "Нащо ж його так бити? Чим воно завинило". Дивиться вона на те телятко і очей не може одірвати, а в думках свої, котрих доглядала, як рідних дітей.

До неї ніхто не підходить — нема покупців. Ідуть люди, поміж себе балакають. Коли це за спиною:

— А що баба за цього старця хоче?

Горпина ні слова, навіть очей не підвела. Вона все ще купалася в тих думках: метушилася вдома на подвір'ї, хапалася за всяку роботу — брязкала дійницею та гнівалася на Маньку, що не хоче стояти. Наче відчувала запах сиродюю та сіна з чебрецем і деревієм. І враз — пусто в дворі... І від усвідомлення, що хтось поведе її корову звідси назавжди — наче закам'яніла.

Чоловік обійшов довкола Маньки уже двічі. Очі його обмацали з усіх боків сухі лопатки корови і блиснули на Горпину.

— То чого ж мовчите, бабюлю? — обізвався вдруге.

Горпина опам'яталася: це ж до неї! Вона наче відкинула ту досаду, зраділа (продавати ж треба — іншого виходу нема), що знайшовся врешті покупець. Може все буде гаразд: віддасть вона свою Маньку в добрі руки. Почала хвалити корову: мовляв, дарма, що старенька, а молоко дає добре, і жирність висока. І не вередлива — їсть все, що під ніс поставиш. Прибалакувала коло Маньки, заглядала в очі, ніби хотіла спитати: "Ну що, згодна до нього йти?" Та корова тільки дивилася на неї добрими розумними очима смутно-смутно.

— Намучилася вона в мене. Я б рада була, якби знайшовся добрий господар, — зітхнула легко жінка.

Чоловік здоровий з вигляду, у брезентовому плащі та чоботях, тупцював на місті. Маленькі очі його, під насунутим на лоба картузом, бігали крадькома і сполохано. Горпина бачила, як він зиркав на Маньку, кривлячись, дивився на її худі стегна, синю висушену шкіру на животі. Його не цікавила ні маківка хвоста, ні зуби, ні пуп'янки вим'я, від якого в жінки не раз мліли руки. "Дивний якийсь покупець?" — подумала. І враз її пройняло жаром, по тілу забігали мурахи. "Заготовач!" — здогадалася.

Він глянув на Горпину насторожено, стрівся очима. І байдуже, наче корова не так уже й потрібна йому, — це так тільки щоб виручити стару, — сказав:

— То що, бабюлю, давай заберу.

І між іншим, як на сміх, назвав надто мізерну ціну. Але для Горпини гроші вже не мали значення.

— Не буде діла, чоловіче, — відповіла вона сердито.

— А що ж ви хотіли за ці кістки?

— А нічого! Вам я ні за які гроші не віддам! — вирвалося в неї з грудей. І загорілася вся: на зморшкуватих, обрезах щоків засвітилися червоні яблука.

— А чого це? — знітився чоловік.

— За її чесний труд — на бойню? Совість у вас є?

Чоловік пересмикнувся, звів на Горпину здивовані очі — мовчав якусь хвилину. Чи то слів не знаходив, чи здалося, що баба розумом не сповна. А далі зареготав голосно:

— Бабулю, це ж корова — худоба! А що на її ребрах — бариню вибивати?

Горпина на те не мовила жодного-слова — від образи закам'яніли вуста. "І відкіля така жорстокість у людей? Де вона береться?" — горіло в її думках. Не помітила навіть, як зник той чоловік.

Відігнала одного покупця, а більше ніхто не підходив. Базар спустів — стояти далі було безглуздо. Від холодного осіннього вітру у Горпини руки закоцюбли. Манька згорбилася і тремтіла чи то від холоду, чи від страху, як навіжена.

— Підемо, мабуть, — обізвалася Горпина якось глухо. Підхопила на землі оберемок сіна (хтось забув) і повела Маньку до виходу. І так їй боляче, так жаль чогось було — не передати. Даром сходили. А тепер самій важко плуганитися до села і Манька підбила ноги: чи доплентається? "А що далі робити?" — мучило її. Боялася за Маньку. Розуміла, що син її, Володя, свою волю вчинить — відвезе на базу. Йому перечити годі. Від таких думок стискалося серце, мліли ноги, підтиналися — несила було йти. "Невже це в селі нікому не треба корова? За півціни б віддала", — шукала вона якогось виходу. Знову перебирала в пам'яті односельців (вже котре!), наївно тішилася думкою: а ось знайдеться така людина. Хоч добре знала, що висіла місяць об'ява і ніхто не зайшов у хату. Знала і те, що в багатьох дворах немає корів: позбували і купувати не збираються. "Тепер і сіно є, не так як раніше, і солома — а тримати не хочуть. Хліви онде по п'ятнадцять метрів — яка розкіш! А собі в якому вік мучилася", — зітхнула Горпина. І наче побачила, враз, своє обійстя. Перед очі витиснулася латка городу, хлівець низенький, як гриб старий, верба біля воріт розчахнута вітром, повітка, що тулилася до сінець, заткана картопляним гудинням та сухим соняшничинням, і хата — така вже сіренька, вимита дощами та замучена часом. Випнуті стіни в "лисицях" і вікна кривенькі від просяду, на яких ще висіли трухлявенькі мальовані карнизи, — як zostалися від війни, так і висять досі. Не до них було всі ці роки. Збиралася, як діти підрости, і хлів пересипати, хоч трохи розширити, бо вже так тісно в ньому — як зайде Манька, то й повернутися не може — збиралася щороку, але так і не вдалося. Думала, сини зведуть їй нову хату і двір загородять, бо ворота від вітру хитаються, але вийшло не так, як думалося. Сп'ялися на ноги — і подалися. Тепер тільки загорілося, як з'їхалися того літа, то в одну душу: давайте ми вам збудуємо хату! А Горпина заперечливо похитала головою — не хочеться вже клопотів на старість. "Буду вже в цій доживати" — подумала. І знову за корову: "На городі онде і кукурудзяні стебла, капуста та бурячок — повно всього. А де його діти, як не буде Маньки? Старалася, робила — ніщо не треба".

Обтяжена думками Горпина ледь переставляла ноги. Манька наче тяглася на повідку. Вона витягувала голову, сопла важко, пускала з губ густу білу піну і трохи накульгувала. "От лихо мені. Хоч би вже довести додому" — бідкалася Горпина і поглядала лякливо на її ходу.

Довго вони пленталися на узбіччі — не хотіла корова йти, то Горпина її підпасувала. Вже добре звернуло на полудень, коли добралися нарешті до села.

Горпина вже ніг не відчувала — здерев'яніли. І Манька зовсім знесилилась, ще більше почала накульгувати. А під городом (повела її Горпина через околицю) спинилася, заремигала, потім підломила передні ноги і уляглася прямо на стежці.

— Що з тобою, Манько? Вставай, вставай! — ми вже вдома, — захвилювалася Горпина. Вона сіпала її за повід, плескала долонею по шиї, але корова не підводилася. Тільки, наче у відповідь господарці, тихенько озивалася:

— Му-у, му-у.

Потім поклати голову на траву і почала важко дихати.

"От Боже мій, що його робити?" — розгубилася жінка.

— Ну вставай, рідненька, вставай. Онде й наша хата. Чого тобі лежати тут на сирій землі? — умовляла її Горпина. Вона відчула, що з коровою щось негаразд. І коли побачила, що з однієї ніздри сочиться кров, то зовсім запанікувала: "Треба було мені її вести на той базар? Ще гірше наробила".

На стежці зашелестіла кукурудза. Підняла очі — від хати біг Володя. Він тільки приїхав, ще й сумку не встиг занести. Кинув її біля порогу — і до матері.

— Хто оце вас, мамо, змусив у таку дорогу йти? Ай-я-яй! — напався він. — А що з нею? — підступився ближче.

— Сама не знаю, мабуть, захворіла. Ступай, синку, поклич ветеринара. А я буду біля неї, — розпорядилася Горпина. А тоді вже, як побіг Володя, подумала: "Може якби поміг хто підвести, то й дійшла б до двору?"

Та Маньці, певно, було непереливки. Бо витягувала шию, пускала піну, а очі затм'янилися, наче загусли. Сопла та легенько мукала.

Горпина, як не своя, не знала за що ухопитися і куди кинутися? Швендяла сюди-туди, від хати до корови, забувши про втому, носила то хліб, то картоплю в приполі. Та все біля неї примовляла.

— Що ж ти так, Манько, занедужала? Болить щось? Поїж осьде трохи. Випий водички — легше буде. Чуєш, легше буде. І синок наш приїхав — може дохтора тобі приведе.

Притуляла свою сиву голівоньку до її чола, заглядала в очі — не знала чим і зарадити. Чекала все сина, а час так довго йшов. Вона певна була, що він майнув до фельдшера, бо куди ж інакше? То й радила Маньці:

— Потерпи. Ми з тобою натерпілися в цьому світі...

Корова позіхнула, простягла голову і лизнула Горпині руку. Далі глянула на хату, котра ледь проглядалася за кукурудзинням, на хлів, що згорбився від старості як і вона, і якось знесилено і холодно заремигала. З очей сочилися, як два струмочки,

сльози.

Це ще більше завдало болю Горпині: аж стисло груди. "Що я наробила!" — картала себе. Водила з тої розпуки долонею під горлом у Маньки — жалувала. Вона б наче притулила її до себе, серцем би гріла, аби тільки легше їй стало, тільки б не трусилася отак! Дивилася розгублено на неї і знову згадувала ті перші повоєнні роки. Задумалася: щось навалилося на неї важке і незрозуміле. І чи то з досади, чи то сама по собі зринула впам'ятку пісня — давня-предавня, забута в селі, яку її покійна ненька співала у лиху годину. Не зчулася, як і в неї забриніла вона на устах:

А ще сонечко не сходило,
Щось до мене та й приходило.
Приходила моя матінка,
Вона в мене не обідала
Тільки мене та й одвідала...

Далі змовкла і сиділа біля корови, простягнувши ноги, прямо на землі, мов спросоння. Схаменулася тоді тільки, як загуділа на леваді машина.

Володя підлетів, як вихор, до корови. Похапцем зірвав з себе піджак і, глянувши на матір, сказав хутко і зовсім байдуже:

— Домовився, мамо. Одвеземо, бо загине.

— Синочку, не бери її на базу. Послухай, не треба. Краще тут хай гине, — підхопилася мати. Вона ходила вслід за сином, умовляла його, щоб не займав корову, та він не хотів слухати. Тоді Горпина здалася — мовчки відійшла до межі.

Кілька чоловік, що підспіли від машини, обступили Маньку. Вона голову поклала на сиру землю, вибалушила очі, але нічого вже не бачила. Ніщо їй не було миле, — ні небо, ні земля, ні пахучі трави, в яких вона кохалася стільки літ. І голос Горпини, до якого вона звикла за ці роки, був невиразний і далекий. Щось лягло на неї і тисло, давило з усіх боків, наче гори звалилися на її тіло.

Горпина бачила, як піднімали її на мотузках, як силували вставати, і від того серце її зболене наче в шпару заходило. "Та вона ж не колода?!" — хотілося їй гукнути, але голосу не було.

Манька вдарилася кілька разів об борт. Біль повернув її до свідомості, і корова відчула, як голова її лягла на щось цупке і холодне. Хотіла зрозуміти, що від неї хочуть, але нездатна була повернутися.

— Му-у! — озвалася тихенько.

— Це добре придумав, синку. Така дяка їй. Тепер моя черга. Куди мене одвезеш? — вирвалося в Горпини.

Загула машина — наче серце хто з її грудей вирвав. Теліпала до хати, а стежки не бачила.

Біля порогу обвела поглядом небо, що затяглося надвечір хмарками, присіла — і враз згорбилася, обсіялася зморшками, як поділ складками, і застогнала від гнітючого болю: так їй важко було. Безглуздим видавалося життя Маньки, бо змарнувала свій вік в нестатках та труднощах, як і вона сама. І не думала цього і не ждала. Хотілося

Горпині хоч під кінець чимось догодити, віддячити їй за добро — добром.

Сиділа на порозі, опутивши голову і склавши на приполі руки, і похитувалася: хить-хить. Вітер кружляв пожовкле листя біля ніг, свистів у сухому соняшничинні біля повітки та куйовдив поскубаний дах на причілку. У дворі було пусто і сумно — як після похорону. І знову Горпині нагадалася та давня пісня. Але вже заспівати не спромоглася — уста змертвіли. Тільки в душі десть:

...Вона в мене не вечеряла .

Тільки мене дай запечалила.

Дослухалася. Далі підвелася, повісила на кілок дійничку, що лежала перекинута серед двору, і почала поратися. Кошик, з якого Манька їла яблука, занесла у хлів. І сінця трохи в ясла поклала, і підстилку потрусила, щоб сухо було. Все зробила, як і раніше. В хаті запалила свічку.

Сонце вже сховалося за обрій, тільки дві довгі смуги червоніли над селом — вечоріло. Горпина сиділа на покуті, тримала в долонях голову, а на неї все дивилися і дивилися сині очі Маньки...